

ՇԱՀԵՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ՄԱՐՏՈՒՆՈՒ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Դարեր շարունակ Մարտունու շրջանը (նախկինում Մյուս Հաբանդ, ապա Վարանդա կոչվող գավառը) իր աշխարհագրական դիրքով երկրամասի պատմության մեջ կատարած իր բացառիկ դերով Լեռնային Ղարաբաղի հոգևոր-մշակութային, սոցիալ-տնտեսական կյանքում կարևոր տեղ է գրավել:

Վաղ միջնադարում Արցախի եկեղեցական առաջին շինությունը կառուցվել է այստեղ: Երկրամասում լուսավորության, գիտության, քաղաքակրթության տարածման առաջին օջախը դարձյալ եղել է այդ գավառը, որը, չնայած Լեռնային Ղարաբաղի սիրտն է համարվում, այնուամենայնիվ գուրկ է բնական այնպիսի ամրություններից, ինչպիսիք կան Դիզակում, Խաչենում, Զրաբերդում, և այդ պատճառով էլ շատ է ենթարկվել ավերածությունների:

Բացառիկ աշխատասեր ու շիտակ մարդիկ են տեղի բնակիչները: Հենց դրանով պետք է բացատրել այն տասնյակ հին հուշարձանների ու գյուղերի գոյությունը, որոնք, մի քանի անգամ քարուքանդ արվելուց հետո, միշտ էլ վերակառուցվել են:

Ա Մ Ա Ր Ա Ս

Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում գրավոր բոլոր հուշարձանների մեջ առանձնակի տեղ է բռնում Ամարասի վանքը, որն անմիջապես առնչվում է Արցախում և Ուտիքում քրիստոնեության տարածման նախապատմության հետ, իսկ հետագայում

միշտ էլ եղել է երկրամասի հոգևոր-մշակութային եզակի օջախներից մեկը:

Մուղանի կամ Արցախյան հարթավայրի լեզվականներից մեկը բլուրների արանքով, Ամարաս կոչվող գետակի հունով, երկարածովել և դեմ է առել Խազազի ու Լուսավորչի ցածրադիր սարերին: Հենց այդ հարթ լեզվակի կենտրոնական մասում է գտնվում Ամարասի վանքը:

Ըստ հայ հին մատենագրության տղվալների, դեռևս Դ դարի սկզբին Գրիգոր Լուսավորչի կողմից այստեղ հիմնադրվել է Ամարասի վանքը, որի ավարտումը կապված է Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիս եպիսկոպոսի անվան հետ: Դարի 30-ական թվականների վերջերին այն արդեն եպիսկոպոսանիստ էր և իր այդ դերը պահպանեց ընդհուպ մինչև ԺԹ դարը:

Ե դարում, հավանաբար Վարդանանց պատերազմի օրերին, ավերվել էր Ամարասի վանքը: Պարսից մոլեռանդ մոգերը թույլ չէին տա, որ իրենց երկրին այդքան մոտ գոյություն ունենալ քրիստոնեական նշանավոր կենտրոնը: Նույն դարի վերջում հայոց Աղվանքի թագավոր Վաչագան Բարեպաշտը հիմնովին վերանորոգում է տաճարը և, գտնելով Լուսավորչի թոռ Գրիգորիս եպիսկոպոսի նշխարները, բաժանում է իր տերության բոլոր թեմերին, ծավալում հավատանապատ գործունեություն: Ենթադրվում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը, Հայոց արևելից կողմանց նահանգները գալով, հենց Ամարասից է սկսել հայերեն գրերի տարածումը և, հասկանալի է, առաջին դպրոցն էլ բացել է Ամարասում:

Պատմաբան Լեոն Մաշտոցի՝ Արցախում կատարած լուսավորական գործունեության շրջագիծն այսպես էր պատկերացնում. «Այդ գծի արևելյան ծայրին մենք տեսնում ենք Աղվանից ամենամեծ սրբավայրը, Ամարասը, ուր գտնվում է Գրիգոր Լուսավորչի թոռան՝ նահատակված Գրիգորիսի գերեզմանը: Այդտեղից շրջագիծը գնում էր Դիզափայտի սրբավայրը... Այս հարավային ծայրակետն էր:

Դիզափայտից Պանոսյաններն բժշկի ուխտատեղու վրայով գիծն անցնում էր արևմուտք, ուր Մեծառանց անտառապատ գավառի (այժմյան Խաչենի) վանքերն էին և ուր գործունեություն էին հաստատել Մաշտոցն ու իր աշակերտները»¹: Արաքսյան արշավանքների առաջին շրջանում դարձյալ փորձությունների ենթարկվեց Ամարասը: Թ դարում այն վայելում էր Դիզափայտի իշխան Եսայի Աբու-Մուսեի հովանավորությունը, որի շնորհիվ էլ վերականգնվեց ու բարգավաճեց:

1223 թվականին թաթար-մոնղոլները կողոպտում են Ամարասի հարստությունները: Վանքի կողոպտված գանձերի մեջ էին նաև Դ դարից մնացած ս. Գրիգորիսի գավազանն ու 36 ակներով զարդարված մի ոսկեծուլ խաչ: Պատմագիր Ստեփան Օրբելյանի վկայությամբ՝ Հունաստանի կայսեր Դեպիսա դատեր (մոնղոլ բռնագրավիչի կինն էր) առաջարկով խաչն ու գավազանն ուղարկվում են Կ. Պոլիս: Հետագայում, մոտավորապես 1387 թվականին, Ամարասը Արցախի տասնյակ վանքերի մեծն ենթարկվում է լանկթեմության հրդուսակների ասպատակություններին: Ավանդությունը պատմում է, որ Լակ-Թեմուրն իր զորքերը շարել է Ամարասից մինչև Արաքս գետը և հրամայել վանքի քարտափառ պատերի քարերը միմյանց տալով թափել Արաքսի մեջ:

Սակայն, դարձյալ ըստ ավանդության, ասպատակիչները դեռ նոր էին հեռացել, երբ վանքը վերստին կանգնեց իր նախկին շուքով:

ԺԶ դ. երկրորդ կեսին Պետրոս եպիսկոպոսի (Գիշեցի) ջանքերով բարեկարգվում, բարգավաճում է վանքը, և նրա համար ամառանոց-վանք է կառուցվում Հերհեր գյուղում:

Դրանից հետո Խամսայի մելիքությունների առաջին շրջանում Ամարասը վերակառուցվում և դառնում է Վարանդայի ամենամեծ լուսավորական վայրերից մեկը: Վարանդայի Մելիք Ծաֆնազար Բ-ը ԺԸ դարում

նորոգում և պարսպապատում է Ամարասը: Նա կառուցում է նաև բազմաթիվ սենյակներ, խուցեր և այլ օժանդակ շինություններ:

Վերջին անգամ, 1858 թվականին, շուշեցիների օժանդակությամբ հիմնովին վերանորոգվում է Ամարասի վանքը: Ինչպես այս, այնպես էլ նախորդ վերակառուցումների ու վերանորոգումների ընթացքում նրա հին արձանագրությունների մեծագույն մասը ոչնչացել է:

Ամարաս. ս. Գրիգորիս եկեղեցին (ԺԶ դար)

Բոլորովին վերջերս եկեղեցու ներսում, արևմտյան պատի ծեփը կիսով չափ թափվելուց հետո, բացվել է արձանագրություն պարունակող մի բեկոր, որը պատի մեջ օգտագործվել է որպես շինաքար:

Մեկ ուրիշ արձանագրություն, խաչքարի բեկորի վրա, որ գտնվել է Ամարասում, ամենայն հավանականությամբ կարելի է համարել հնագույններից մեկը, ունի ՅՀԴ (925) թվականը:

Այստեղ գտնված (այժմ Լեոնային Ղաբաթաղի պատմա-երկրագիտական թանգարանում պահվող) այդ խաչքարի ջարդված կտորի վրա պահպանվել են թվակիր տառերը և ութ կիսատ տողերով արձանագրություն: Ահա այն.

...ԶԻ

...ՈՐԱ

...ԻԾԵՍ

...ԵԶԻՍ ԵՔ

...ՄԱՅՐ (Ի)

(Ո)ՐԴՈՑ ԻՄ

...ՈՅ ՄՈՐ

ՅՀԴ

¹ Լեոն, Երկերի ժողովածու, հատոր 2-րդ, Երևան, 1947 թ., էջ 152:

...ՏԱՄԵՌԻ ԵՒ ԱԻՏԱՐԱ...

Ամարասի մոտերքում՝ Մաճկալաշեն գյուղի հին գերեզմանատնից գտնված խաչքարը, որը միջնադարյան քարգործության հիմնադիր օրինակ է, քանդակված է 1091 թվականին՝ «կազմող Ղազարի» ձեռքով: Գեղեցիկ պատվանդանի վրա բարձրացող խաղողի ու նուան քանդակներով հարդարված այս խաչքարը միջնադարյան հայկական զարդարվեստի լավագույն նմուշներից է: Նրա արժեքն առավելապես մեծանում է նրանով, որ պահպանվել է նաև շատ հետաքրքիր մի արձանագրություն:

Ի ԹՎԱԿԱՆԻՍ ՀԱ(Յ)ՈՅ: Ծ Խ: ԷՐ

ԵՍ ԱԲՐԷՀԱՍԵՐ ԵՐԷՅ ԿԱՆԳ

(Ն) ԵՅԻ: ԶԻՍ ՅԱՂԱԽԹՍ ՅԻԾԵՆԱԶԻԲ:

ԵՍ ՂԱԶԱՐ ԿԱԶՄԵՅԻ: ԶԻՍ ՅԻԾԵՅԷԲ

Ի Բ(ՐԻՍՏՈՍ) Ի Յ(ԻՍՈՒՍ) Ի ՏՐ:

Ամարաս. Քարգործ Ղազարի խաչքարը

Ամարասի հովտի քարգործ վարպետ Ղազարի անունը դարեր շարունակ անհայտ էր մնում, և այս արձանագրությունը միջնադարյան հայ շինարար վարպետների ցուցակում ավելացրեց ևս մեկ անուն:

ԺԹ դարի երկրորդ քառորդում Ամարասի վանքը որոշ ժամանակ ծառայել է որպես մաքսատուն: Այստեղ էին իջևանում Արևելքից դեպի Ռուսաստան և եվրոպական մի շարք երկրներ գնացող առևտրական քարավանները:

Ամարասն ունեցել է շատ հողեր, այգիներ, ջրաղացներ, ամառանոցներ:

Վանքի հնագիտական արժեքը գնահատելու տեսակետից կարևոր դեր ունի նահատակ ա. Գրիգորիսի ստորգետնյա դամբարանը, որը գտնվում է այժմյան եկեղեցու բեմի տակ: Այն շինված է խազազ լեռան քարհանքից բերված սրբատաշ քարով: Դամբարանը, որի երկարությունը ներսից 3,7 մետր է, լայնությունը՝ 1,9 մետր, իսկ բարձրությունը՝ 3,5 մետր, բացի հարավային մուտքից, ունի նաև մուտք արեւելյան կողմից, որն այժմ փակված է: Հարավային մուտքից դեպի ներքև տանող աստիճանների հանդիպակաց պատին կան վաղ միջնադարի հայկական ճարտարապետությանը բնորոշ երկրաչափական ու բուսական զարդարանքներ: Դամբարանում էր գտնվում ա. Գրիգորիսի տապանաքարը², որը և համարվել է հիմնական ուխտատեղի: Գերեզմանաքարի երեսին քանդակված են եպիսկոպոսական խույր, գավազան և խաչ: Տապանաքարի վրա կա հետևյալ արձանագրություն.

«Դամբարան սրբուն Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոսի թոռին և սրբն Գրիգորի Լուսաորչի պարթևի: Ծնեալ յամի ՅԻԲ—322, օծեալ ՅԻՍ—340 եւ նահատակեալ ՅԻՆԸ—348-ը Սանեասն թագաորէն Մագգթաց ի ԴԼԲԷՆՆՐ, բերեալ յԱմարասն սուրբ նշխարս ի ձեռն ձեռնասուն ասրկաագաց նորին Արցախունի»:

Ամարասի ա. Գրիգորիսի դամբարանը հորինվածքի նմանությամբ ավելի մոտ է Օշականում 442/43 թթ. Վահան Ամատունու կողմից կառուցված Մեսրոպ Մաշտոցի դամբարանին:

² Ա. Գրիգորիսի տապանաքարը 1858 թ. վերանորոգումների ժամանակ դամբարանից բարձրացվել և դրվել է եկեղեցու դահլիճի հյուսիսային մասում, որ և այժմ մնում է:

³ Արձանագրությունը տպաքանակով հանդերձ ուշ ժամանակներից է: Այդ պատճառով էլ ա. Գրիգորիսի եպիսկոպոսը «դարձել է» կաթողիկոս, որպիսի կոչում Հայոց Արևելից կողմանց հոգևոր պետերը կրում էին 552 թվականից հետո: Տվյալ դեպքում արձանագրողը նկատի է առել ա. Գրիգորիսին վերաբերող նահատակության պատմությունը:

Մուրադ Հասարթյանն Ամարասի համալիրի ճարտարապետության քննությանը նվիրված իր մի ուշագրավ հոդվածում այն միտքն է հայտնում, թե «Հայ ճարտարապետության Դ-Ջ դդ. այդ (դամբարանների—Շ. Մ.) հետաքրքրական և արժեքավոր ստեղծագործությունների ինքնատիպության, նրանց ձևերի զարգացման էվոլյուցիայի բացահայտման գործում կարևոր դեր և նշանակություն ունի Ամարասի ս. Գրիգորիս դամբարանը, որպես այս տիպի որոշակի թվագրված և ամենավաղ պահպանված հուշարձանը»⁴:

Ամարասի ներկայիս կանգուն եկեղեցին կառուցված է (1858 թ.) կաթնագույն ֆելզիտի մաքուր տաշած քարից եռանակ բազիլիկային հորինվածքով (արտաքին չափսերն են 13,5×23,2 մ):

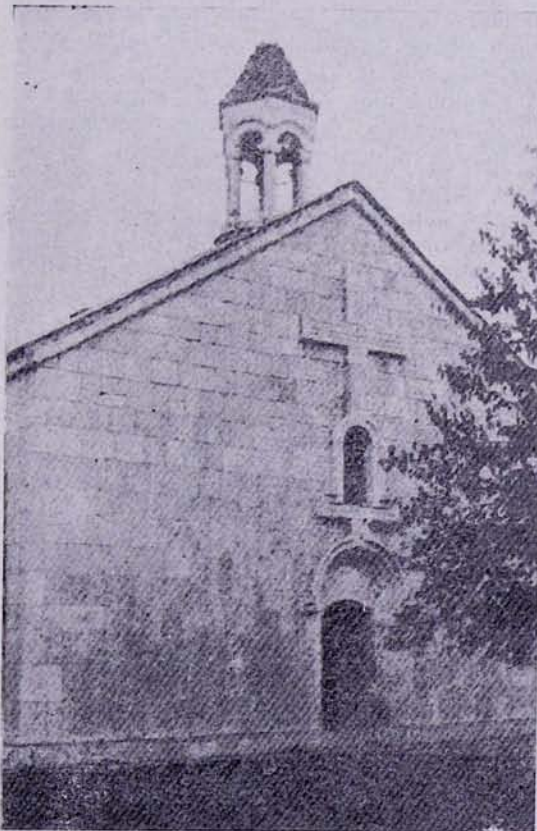
Աղոթարանը երկու զույգ խաչաձև մույթերով բաժանվում է երեք մասի, որոնք ծալածածկ են: Բեմի ամսիդի կողմերում կան ուղղանկյուն հատակագծով թաղակապ ավանդատներ: Վերջիններիս խորությունը մոտ 5 մետր է: Դա պատճառաբանված է բեմի տակ գտնվող ս. Գրիգորիսի դամբարանի առկայությամբ: Եկեղեցու միակ դուռը գտնվում է արևմտյան կողմում: Աղոթարանն առատ լուսավորվում է պատերում բացված երեքական բարձր ու լայն (դրսից՝ 1,4, ներսից՝ 2,0 մ) լուսամուտներով:

Երկթերք տանիքի վրա բարձրանում է փոքրիկ զանգակատան վեց սյունանի ուղղանկյուն: Հետաքրքիր է նշել, որ (ինչպես երևում է նաև ավելի քան հարյուր տարի առաջ «Արարատ» ամսագրում տպագրված գծանկարից և հատակագծից) մինչև վերջին վերակառուցումը Ամարասի եկեղեցին ունեցել է երեք գմբեթաձև զանգակատներ: Դրանցից ամենամեծը տեղադրված էր եղել եկեղեցու տանիքի կենտրոնում, մյուս երկուսը՝ արևելյան և արևմտյան ծայրերին⁵:

Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այժմյան եկեղեցին վերակառուցելիս շինարարները չեն կրկնել նախորդի հորինվածքը: Այդ մասին որոշակի նշում է նաև Ս. Զալալյանը, որը անձամբ տեսել է ԺՋ դ. կառուցած եկեղեցին⁶: Հին եկեղեցին «...ե-

ղել է ոչ թե եռանակ բազիլիկա, այլ գրմբեթավոր շենք»⁷:

Աղոթարանի հարդարանքը թե՛ ներսից և թե՛ դրսից պարզ է: Այստեղ բացառություն է կազմում արևմտյան շքամուտքի ճակատի պատը: Մուտքի բարավորի քարը և նրանից վերև բացվող (համեմատաբար) փոքր լուսամուտն ունեն պատի ընդհանուր հարթությունից զգալիորեն դուրս, իրար միացած երեսակալ, որը ճակտոնի տակ վերածվում է խաչի: Մյուս պատերը գրեթե հարդարանքից զուրկ են:

Ամարաս. սեղեցին հյուսիս-արևմուտքից

Վաղքն ունի ուղղանկյուն հատակագծով պարսպապատեր, չորս անկյուններում տեղադրված կլոր բուրգերով: Պարսպի երկարությունը արևելքից արևմուտք 85 մետր է, լայնությունը՝ 59 մետր, բարձրությունը՝ 5 մետր: Պարիսպների ողջ պարագծով ներսում կառուցված են տասնյակ բնակելի և օժանդակ շինություններ: Այստեղ, աղոթարանից դեպի արևելք, պարսպի ներսը

⁴ Մ. Հասարթյան, Ամարասի ճարտարապետության համալիրը, «Լրաբեր ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների», 1975, № 5, էջ 51:

⁵ «Արարատ», 1872, էջ 26:

⁶ Ս. Զալալյան, Ժամայարհորդություն ի Մեծն Հալաստան, մասն Ա, Տիֆլիս, 1842, էջ 196:

⁷ Մ. Հասարթյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

բնակելի սենյակների շարքով անցառվել և վեր է ածվել երկու մեծ հատվածի կենտրոնում է գտնվում համալիրի հիմնական հուն՝ շարձանը՝ ս. Գրիգորիսի եկեղեցին: Դեպի աղոթասրահն են բացվում բակի բոլոր բնակելի սրահները: Սեղանատունը, վանահոր երկհարկանի գեղեցիկ շենքը տեղադրված են եկեղեցու հարավային կողմում: Արևելյան փոքր բակը ունեցել է միայն տնտեսական նշանակություն: Այստեղ են եղել վանքի գոմը, ախոռը, պահեստները:

Պարիսպների միակ մուտքը գտնվում է հարավ-արևելյան կողմում, որը բացվում է դեպի փոքր՝ օժանդակ բակը: «Սա ունի պաշտպանական նշանակություն,—գրել է Մ. Հասրաթյանը,—որովհետև ստացվում է ամրությունների երկաստիճան համակարգ և վանքի արևմտյան, հիմնական մասը ներթափանցելու համար պետք էր հաղթահարել մոր արգելք՝ երկու բակերի միջև եղած դարբասը (այժմ քանդված է): Նման երևույթ գոյություն ունի Սյունիքի Ժէ դարի որոշ կրոնական համալիրներում ևս»⁸:

ԱՄԱՐԱՍԻ ՀՈՎՏԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Ամարասի քարեքեր ու գեղատեսիլ հովիտն իր աշխարհագրական դիրքով շատ է համապատասխանում տեղաբնակ հայության խաղաղ-ստեղծագործական կյանքի պահանջներին: Ինչ խոսք, որ այս հանգամանքը որաշակի դեր է խաղացել Ամարասի՝ որպես մշակութային կենտրոնի բարգավաճման համար, իսկ այն էլ իր հերթին նպաստել է շրջակայքում ստեղծված կյանքին, կենցաղին, սովորություններին, դրանց մասին վկայում են այն քաղաքի վերակառուցումը, գերեզմանները, եկեղեցիները և բնակավայրերը, հին ու հարուստ մշակույթի թելորները, որոնք գետնի երես են ելնում պատահաբար, տարերայնորեն: Անցյալի այդ հուշարձաններից թեկուզ և ավերակ վիճակում առանձնապես կարևորություն է ներկայացնում Ամարաս գյուղաքաղաքը: Իր ժամանակին այն գրավել է Էջմիածնի միաբան Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանի, Ե. Լալայանի ուշադրությունը: Նրանք Ամարաս գյուղաքաղաքի տեղը ցույց են տալիս վանքի հարավային մասում⁹: Հավանական է, որ ուսումնասիրողները նկատի են ունեցել վանքի հարավ-

վային կողմում գտնվող գերեզմանատունը, որտեղ տեսանելի են հին գերեզմանաքարեր:

Սակայն պետք է կարծել, որ Ամարաս գյուղաքաղաքն ավելի ընդարձակ տարածություն է զբաղեցրել: Այդ խոշոր բնակավայրը, որի հետքերը մինչև օրս մնում են, տարածված է վանքի պարիսպների մոտով հոսող Ամարաս գետակի աջ և ձախ ափերին: Բնակավայրի արևմտյան և արևելյան կողմերում կան երկու գերեզմանատներ: Դրանցից մեկը գտնվում է Կհոլ կոչվող տեղամասում, իսկ մյուսը՝ Կզնասպատ բլրի վրա:

Ամարաս գյուղաքաղաքը Արցախի վաղ միջնադարի խոշոր և շեն բնակավայրերից մեկն է եղել, որտեղ կյանքը հարատևել է մինչև ԺԶ դարը, մինչ օսմանյան թուրքերի կողմից նրա ավերումը: Ինչպես հիշում են տեղացիները, գյուղաքաղաքից ու գերեզմանատներից հավաքած քարերով են կառուցվել վանքի ներկայիս պարիսպները, բազմաթիվ բնակարաններ, մատուռներ և այլ շենքեր: Ամարասի հովտի շարունակությունը կազմող տարածքում կան հին, նշանավոր, բայց հետագայում ավերված շատ բնակավայրեր, որոնցից մի քանիսը դուրս են մնացել ուսումնասիրողների տեսողաշտից: Հնասեր Հր. Բեգլարյանի կողմից կազմված տեղանունների ցուցակում կան միջնադարյան չորս գյուղեր: «Դրանցից մեկը՝ Դարահոջը, որը հիշատակված է Մովսես Կաղանկատվացու գրքում, գտնվում է այժմյան Քարահունջ գյուղից երկու կիլոմետր դեպի արևմուտք, Ոսկրհան լեռան լանջին և կոչվում է «Քյոհնա Քարահունջեմյալ» անունով: Գյուղի ավերակների մի մասն այժմ հերկվում է, իսկ դաշտի վերին մասում պարզ երևում են շինությունների հետքերը»¹⁰: Խաչքարերը քանդակված են անմշակ քարերի վրա: Ինչպես պատմում են Քերթ և Քարահունջ գյուղերում, անցյալում այստեղից մշակված քարեր են տեղափոխել հիշյալ գյուղերը՝ շինարարության մեջ օգտագործելու համար: Հիմա էլ հին Քարահունջի մոտ գտնվող լեռան կատարին գոյություն ունի նշանավոր սրբավայր: Մերկ, սալ քերծի թեք լանջով ձգվող արա-հետները հասնում են սարի գագաթը, ուր երևում են քարուկիր պատերով մատուռի հետքերը:

Հին Քարահունջ բնակավայրի հարե-վանությանը գոյություն ունի նաև Քարավեճի գյուղատեղին, որը գտնվում է հին Քարահունջից դեպի արևելք, այժմյան Քերթ գյուղի մոտ, Ոսկրհան սարի լանջին:

⁸ Նույնը, էջ 38:

⁹ «Արցախ», էջ 115, «Վարանդա», էջ 38:

¹⁰ «Լրաբեր», 1974, № 2, էջ 93:

1971 թվականին հնավայրի մոտով ճանապարհի բացելու ժամանակ հայտնաբերվել են գետնաթաղ, քար ու կրով կառուցված մի շենքի մնացորդներ, որոնք դժբախտաբար, ավերված են: Այդ շենքի պատերից տարված մեծ քարերից մի քանիսը, որ դեռ չեն օգտագործվել շինարարության մեջ, պահվում են Քերթ գյուղի գերեզմանատան մոտ:

Այժմ, երբ հայտնի են այդ գյուղերի (Քարահունջի և Քարավեճի) վայրերը, կարող ենք ասել, որ դրանք Ամարասից 3—4 կմ հեռավորության վրա գտնվող գյուղեր են եղել: Մյուս գյուղը, որ հիշատակված է Առաքել Դավրիժեցու պատմության մեջ, Բրիտիսն¹¹ է, Կոլխուզաշեն և Մըմնա գյուղերի արանքում:

Տեղացիները Բրիտիս անունով հին գյուղին կոչում են Պերեսես: Այստեղ դեռ մնում է հին գերեզմանատունը՝ փլված մատուռով, իսկ գյուղատեղը դարձել է վարելահող, բացառությամբ մի քանի արհեստական թմբերից, որոնք փլված տներ են, ծածկված հող ու մացառով:

Ուզում ենք ճշգրտել նաև Ամարասի վանքի պատմության հետ առնչվող հին գյուղերից մեկի՝ Քոչիզի տեղադրման հարցը:

Որոշ հետազոտողներ Քոչիզ հնավայրը տեղադրում են այժմյան Ծովատեղ գյուղի կենտրոնական մասում: Սակայն պետք է նշել, որ դրանք տարբեր բնակավայրեր են եղել և գտնվում են իրարից որոշակի հեռավորության վրա:

Քոչիզ հնավայրի հետքերը երևում են Ծովատեղ և Խերխան գյուղերից ներքև ընկած բլրալանջի վրա: Այդ մասին են վկայում այստեղի երկու գերեզմանատները: Տապանագրեր պարունակող գերեզմանատներից մեկը պատկանել է Մելիք-Փաշայաններին, որը մոտ է Ծովատեղ գյուղին, իսկ մյուս գերեզմանատունը, որը համեմատաբար ավելի հին է, տարածվում է Քոչիզի ավերակների մոտ:

Այժմ բոլորովին ավերակ է Մելիք-Փաշայանների դամբարանատունը՝ Կարմիր եկեղեցին: Նրա արևելյան պատի մեջ, ներսից, մնում են երկու արձանագրված խաչքարերը, որոնց ընդօրինակումը ԺԹ դարի վերջին կատարել է Մ. Բարխուդարյանը¹²: Քոչիզի մյուս գերեզմանա-

տան տապանաքարերը կիսով չափ թաղված են հողի մեջ:

Ամարասի ամառանոցը գտնվում է Հերհեր գյուղում: Այն փոխված է Ծովատեղի հարևանությամբ, Ռսկըհան լեռան հարավ-արևմուտքում: Այստեղի եկեղեցին (ԺԷ դ.) Լուսավորչի անունն է կրում: Բոլորովին անխաթար մնացած եկեղեցին քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկա է, որի գմբեթի թրմբուկը համարյա չի երևում շենքի արտաքին ծավալում: Պատերը շարված են սրբատաշ քարերով: Եկեղեցու երկարությունը 19, լայնությունը 14, իսկ բարձրությունը 8 մետր է: Ի դեպ, Ամարասի եկեղեցին ունի նույն լայնությունը, ինչ Հերհերի հուշարձանը, իսկ երկարությամբ մի փոքր ավելի է եռանակ բազիլիկա դարձնելու պատճառով: Այս հանգամանքը դարձյալ հուշել է Մ. Հասրաթյանին ասելու, թե ԺԷ դ. «Ամարասի եկեղեցին նույնպես եղել է ցածրադիր գմբեթով, քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկա»¹³:

Եկեղեցու հղկված 4 սյուներն իրենց վրա կրում են թաղակապ, երկթեք ծածկը: Ծիւնության ներսում լավ են պահպանվել բեմը, խորանները: Պատերի մեջ տեղադրված արձանագրություններ պարունակող տապակի մեծ փմաքարերն իրենց վրա կրում են ԺԶ—ԺԷ դդ. առանձին թվականները: Հերհեր գյուղի հարավ-արևմտյան մասում, գույալ աղբյուրի մոտ, խոյանում է մի չինարի (տընջրի) հսկա ծառ, որի տարիքը դժվար է որոշել: Բուսաբան Պետրովի կարծիքով, այն Մոսկվայի հասակակից է: Նրա բնի շրջագիծը 12 մետր է: Չինարին ունի մի մեծ փչակ 4 մետր տրամագծով, 12 քառակուսի մետր մակերեսով: Այդ փչակի գով ստվերում մտնան հանգստանում են անասունները: Շատի ճյուղերն ունեն 15—20 մետրից ավելի երկարություն, իսկ բուն ծառի երկարությունը 35 մետր է: Չինարու սաղարթների շվաքի մակերեսը կազմում է ավելի քան 250 քառակուսի մետր:

Ամարասի ընդարձակ հովտի աջ մասում ձգվող լեռնաշղթայի բարձրադիր կետերում են գտնվում երկու վանքեր: Դրանցից առաջինը Մավասի վանք կոչվող եկեղեցին է (գրականության մեջ հիշվում է նաև Մամասեի): Այս վանքը միևնույն ժամանակ ամրոց է եղել: Միջնադարյան այս կոթողի ամրոց ծածկը հիմնականում կանգնած է երկուական սյուների և որմնամույթների վրա: Եկեղեցու խորանում կա 4 գերեզմանաքարեր:

¹¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 16:

¹² «Արցախ», էջ 106—107:

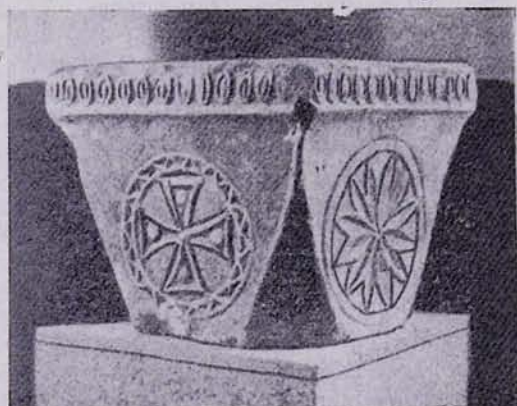
¹³ Մ. Հասրաթյան, Աշխ., էջ 48:

Մամասից ոչ այնքան հեռու ձգվող մեկ ուրիշ լեռնաշղթայի հյուսիս-արևելյան սարահարթում (այժմյան Մամնա գյուղի մոտ) է գտնվում Ծոշկա վանք-եկեղեցին (9,0×6,0 մ.): Եկեղեցու լուսամուտներն ունեն քանդակազարդ երեսակալներ: Ծեփի ներսում կան բազմաթիվ արձանագրություններ՝ պարունակող խաչքարեր:

Ամարասի գեղատեսիլ հովիտը շրջափակող լեռնաշղթաների հարավային մասում վեր է խոյանում մի կոնաձև լեռ: Տեղացիների կողմից Սորփա խութ (սուրբ բլուր) կոչվող լեռան գլխին նույնպես մի հին մատուռ կա, այժմ ավերակ:

ԵՂԻԾԵԻ ՎԱՆՔ

Ծարտարի մոտակայքում կան 5 գյուղատեղեր: Տեղացիների գտած բազմաթիվ իրերը՝ կավե և պղնձե ամանները, շենքերի հետքերը, հին գերեզմանատները, նաև այն հանգամանքը, որ տեղական բնակչությունն այդ վայրերն անվանում է «շինատեղ», հիմք են ծառայում պնդելու, որ հիշյալ գյուղատեղերը երբեմնի հին բնակավայրերի մնացորդներ են:

Դ դարից մնացած խոյակ (գյուղ Ծարտար)

Ծարտարի ներկայիս մշակույթի պատի շինարարության ժամանակ գտնվել է Դ դարից մնացած մի հիանալի խոյակ, որը փոխադրված է մարգարի թանգարան: Դա էլ համոզիչ կերպով հաստատում է մասնագետների այն կարծիքը, որ Ծարտարում քրիստոնեության տարածման շրջանում Ամարասի հարևանությամբ կառուցվել է մի տաճար: Սակայն Ծարտարի հնօրրանների մեջ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Եղիշեի վանքը, որը գտնվում է Ղուգե՝ Ծարտար գյուղից հարավ բարձրացող լեռան գագաթին: Վանքի միակ եկե-

ղեցին արձանագրությունների մեջ կոչվում է Եղիշա Կուսի Անապատ: Եկեղեցին ուշ միջնադարի ոճին հատուկ բազիլիկ է, ներսում ունի երկու սյուներ, ծածկը թաղակապ է: Բեմի երկու կողմից կան ուղղանկյուն հա-

Ծարտար. Եղիշա Կուսի եկեղեցու ճակատը

տակագծով խորաններ: Պատերում բացված են երեք մեծ խորշեր: Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է: Կամարները, մույթերը, լուսամուտների և դռան եզրերը շարված են մաքուր տաշած քարից, մնացած մասերը՝ անտաշ որձաքարերով: Պատերի մեջ օգտագործված են հին շենքի բազմաթիվ քարեր, խաչքարեր, կենցաղային և այլ ձևի հետաքրքիր զարդաքանդակներ, նույնիսկ գերեզմանաքարեր, արձանագրության մնացորդներ, որոնք ավելի են բարձրացնում եկեղեցու արժեքը: Ներսից ծեփը մեծ մասամբ թափված է: Պահպանվել է խորանների ծեփի որոշ մասը: Հին շենքի հիմնադրման ժամանակը ստույգ հայտնի չէ: Վիմակյան արձանագրության համաձայն, ԺԲ դարից եղել է նշանավոր ուխտատեղերից մեկը: Հետագայում այն ավերվել է և տեղը ԺԷ դարում վերաշինվել: «Ուստայ Կաթրեղյա շինեցի այս եկեղեցին ձեռամբ իմով...»¹⁴ (արձանագրությունը պետք է հասկանալ վերակառուցելու իմաստով): Վերակառուցումը կատարվել է 1655 թվականին, երկու կրոնավորների՝ Հովհան արքեպիսկոպիտի և իր որդեգիր փոքր տեղ Լովհանի կողմից: Ծինարարության արձանագրությունը գտնվում է մուտքի ճակատի քարի վրա: Եկեղեցին իբրև զանգակատուն ունեցել է փոքրիկ կաթողիկե: Այժմ այն գրեթե ավերվում է կիսավեր վիճակում: Եկեղեցու ավագ խորանում՝ բեմի տակ է գտնվում

¹⁴ «Վարանդա», էջ 47, «Հնաշխարհիկ բառարան», էջ 677: «Արցախ», էջ 117:

Եղիշա Կուսի դամբարանը: Եկեղեցուն կից, քարձունքի վրա, տարածվում է փոքրիկ գերեզմանոց: Տապանաքարերի մի մասը բավականին մեծ են և լավ մշակված: Ի դեպ եկեղեցու պատերի մեջ տեղադրված խոշոր տապանաքարերի վրա քանդակված են միջնադարյան երկրագործական գործիքներ, վար ու ցանքի, հացահատիկի կալսման տեսարաններ, խաղողի ողկույզներ և այլն: Այս ամենի շնորհիվ հուշարձանը հետաքրքիր է նաև ազգագրական առումով:

Քանդակները խոսում են այն մասին, որ շրջապատի բնակիչները զբաղվել են խաղաղ-ստեղծագործ աշխատանքով, հիմնականում երկրագործությամբ և այգեգործությամբ, ինչպես հիմա:

Վանքն իր ժամանակին պարսպապատ է եղել: Ավերված պարիսպների վրա աճել են թեղի, կաղնի, հացի և այլ ծառեր, որոնք իրենց հովանու տակ են առել վանական համալիրը:

